

УДК: 94 (477.8) «1914 – 1918»

О. А. Мельничук

ORCID: 0000-0002-1901-3149

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського*

Л. Х. Тихончук

ORCID: 0000-0001-6807-8232

*Національний університет водного господарства та
природокористування*

Я. П. Цецик

ORCID: 0000-0002-2527-2155

*Національний університет водного господарства та
природокористування*

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕНЦІВ У МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТАХ НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

THE ROLE OF BLACK HUNDREDS IN THE INTERNATIONAL CONFLICTS IN VOLYN DURING THE FIRST WORLD WAR

Досліджено роль Почаївського відділу Союзу російського народу в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині під час Першої світової війни. Охарактеризовано комплекс заходів, які здійснювали чорносотенці в контексті урядової політики для дискредитації євреїв і німецьких аграрних колоністів. На основі опрацювання матеріалів періодики «союзників» обґрунтовано, що вони створили негативний образ ворогів імперії та православної церкви. Окрему увагу приділено висвітленню й аналізу безпідставних звинувачень євреїв і аграрних колоністів у «зраді» імперії, а також, виключно з пропагандистською метою, ворожих армій у злочинах проти цивільного населення та військовополонених. Це робилося з чітко визначеною метою – будь-якими способами дискредитувати опонентів.

Ключові слова: воєнні дії, Волинь, євреї, Перша світова війна, преса, протестант, чорносотенець, міжнаціональні відносини.

This research studies the role of the Pochaiv branch of the Union of the Russian People in complicating interethnic relations in Volyn during the First World War. Based on the materials of the periodical press of the 'allies', it is analyzed how they created a negative image of the enemies of the empire and the Orthodox Church. Special attention is paid to the coverage and analysis of baseless accusations of Jews and agrarian colonists in the 'betrayal' of the empire, as well as solely for the propaganda purpose of enemy armies in crimes against civilians and prisoners of war. This was done with a clear purpose - to discredit opponents in any way.

In this study, considerable attention is paid to highlighting the special role of the Black Hundreds in the implementation of domestic policy of the Russian Empire and identified key principles of their advocacy work in this direction. Based on primary sources, it has been proven that during the First World War, the Black Hundreds continued their activities aimed at discrediting other ethnic groups living in Volhynia, primarily Jews and German agrarian colonists. The "allies" did not make any valid arguments in accusing the Jews of far-fetched accusations of

"treason." On the other hand, according to the data, it was not the Jews, but the military quartermasters who bought food in the region, whose requisitions complicated the situation in Volyn.

Taking into consideration the situation in the empire during the war, the Black Hundreds intensified the anti-German vector of their propaganda work. German agrarian colonists were accused of 'peaceful conquest of Russia,' spreading Protestantism in the region, and cooperation with Kaiser's Germany. In the making of these and a number of other accusations, the Black Hundreds failed to substantiate them with actual facts.

Special attention should be paid to the analysis of publications about the 'crimes' of the Austro-Hungarian and German troops, and their abuse of Red Cross nurses, and prisoners of war in the pages of their press. However, in other publications, the Black Hundreds called on local residents to provide all possible assistance to prisoners of war, which contradicted their allegations of ill-treatment.

Special attention is paid to the analysis of a number of articles on the situation in the counties liberated in 1916 and the destruction of Orthodox churches by Austro-Hungarian and German troops. However, these articles did not mention a single word about the criminal activities of the Russian army in Volhynia, the loss of civilians from ill-considered and irresponsible military activities.

The Black Hundreds, moving in the direction of imperial propaganda, did everything possible to form the image of the enemy - a Jew and a German colonist.

Keywords: Jews, World War I, military actions, Protestants, Volyn, Black Hundreds, press, interethnic relations.

Постановка наукової проблеми та її значення: Важливими аспектами дослідження діяльності чорносотенців в Україні є: об'єктивне висвітлення ролі чорносотенців у суспільно-політичних процесах на Волині під час Першої світової війни; з'ясування ключових напрямів діяльності Союзу російського народу; аналіз комплексу заходів з дискредитації євреїв та німецьких аграрних колоністів, що відображені на сторінках пресових видань чорносотенців. Наукового аналізу потребує також з'ясування ролі та місця у цих процесах кліру Російської православної церкви.

Аналіз останніх досліджень. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, присвячених чорносотенному руху на українських землях, діяльність Почаївського відділу Союзу російського народу у 1914 – 1915 рр. досліджено недостатньо. Питання становлення та розвитку чорносотенного руху на Волині, роль у цих процесах православного духовенства

проаналізовано у працях українських істориків Г. Надтоки (Надтока Г., 2018) та Я. Цецика (Цецик Я., 2020). Значний обсяг фактологічного матеріалу про діяльність Союзу російського народу на українських землях та їхню антиєврейську політику міститься у праці О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, О. & Сердюк, О., 2021).

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі аналізу матеріалів чорносотенних періодичних видань з'ясовано дискредитаційну політику Союзу російського народу щодо євреїв, поляків та німецьких аграрних колоністів Волині. Проаналізовано методи, які використовувалися «союзниками» та православним кліром регіону для реалізації поставленої мети та визначено вплив їхніх деструктивних дій на ускладнення і так непростих міжетнічних відносин у Волинській губернії.

Джерельна база визначена завданнями та метою дослідження і складається з комплексу документів, неупереджений аналіз яких дає змогу об'єктивно з'ясувати поставлену проблему. Для реалізації поставлених завдань об'єктивному аналізу піддані, переважно, матеріали публікацій чорносотенних періодичних видань, таких як: «Почаевский листок», «Жизнь Вольни», «Вольнские епархиальные ведомости».

Методологія дослідження базується на поєднанні принципів науковості, об'єктивності, поліфакторності та історизму з використанням спеціальних історичних методів при дослідженні теми. На основі міждисциплінарного підходу використано аналіз і синтез джерел, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та репрезентативний методи.

Мета статті: з'ясувати основні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу та православного кліру Волині у сфері міжнаціональних взаємовідносин у 1914 – 1915 рр. Дослідити роль волинських чорносотенців та кліру Російської православної церкви у дискредитації євреїв та німецьких аграрних колоністів, визначити їхню роль у загостренні міжнаціональних відносин на Волині.

Виклад основного матеріалу.

У результаті об'єднання монархічних партій наприкінці 1905 р. у Петербурзі було утворено Союз російського народу (СРН), який незабаром розпочав активну діяльність на Волині. Завдяки підтримці духовенства Російської православної церкви (РПЦ) і безпосередньо єпископа Волинського і Житомирського Антонія, який був одним із організаторів чорносотенного руху, Волинь невдовзі стала одним із головних центрів чорносотенців в імперії. Провідним центром пропаганди чорносотенної ідеології у краї була Свято-Успенська Почаївська Лавра, а її архімандрит Віталій, котрий був редактором чорносотенного «Почаевского листка», одночасно очолював і Почаївський відділ СРН (Цецик, Я. 2020, с. 36). Завдяки цьому до чорносотенного руху було залучено багато парафіяльних священників, які на Волині очолювали близько 300 підвідділів СРН (Реєнт, О. & Сердюк, О., 2021, с. 85).

З моменту свого утворення «союзники» проводили різні заходи, спрямовані на дискредитацію інших етногруп, які проживали у краї. Враховуючи поліетнічний склад населення Волині, це негативно позначалося на суспільно-політичній ситуації в краї.

Політичне кредо СРН найчіткіше сформулював відомий ідеолог чорносотенного руху, почаївський чернець Іліодор: «у гідри революції – зазначав він на з'їзді «союзників», – голова жидівська, черево вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, черево обіцяє, ноги втікають, а руки попадаються» (Надтока, Г., 2017, с. 30-31).

Сприйняття революції 1905 – 1907 рр. як «інородчеської, передусім єврейської інтриги, надихало правомонархічні напівцерковні організації на переслідування всього єврейства» (Надтока, Г., 2017, с. 31). Враховуючи ту обставину, що євреї відігравали ключову роль у розвитку промисловості та торгівлі на Волині у досліджуваний період, це ще більше підігрівало юдофобські настрої чорносотенців.

Так, на початку Першої світової війни архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій звернувся до солдатів, щоб вони не дозволили «ворогу насміятися» над батьківщиною, захистивши її від ворожої навали, пам'ятаючи

її – «батьківщину сповнену страждань, люблячу, благословляючу Вас»¹. Чорносотенці активно підтримували ведення воєнних дій, будучи впевненими у швидкій перемозі.

30 липня 1914 р. генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов підтвердив, що видані ним раніше Обов'язкові постанови діяли, а винні в їх порушенні підлягали адміністративному покаранню: арешту до 3-х місяців чи штрафу до 3 000 крб.²

Згідно з розпорядженням командуючого військами Київського військового округу 18 липня 1914 р. у Волинській губернії було оголошено воєнний стан³. Воєнний стан оголосили також у Київській, Подільській губерніях, Хотинському повіті Бессарабської, частині повітів Полтавської та Чернігівської губернії. Відповідно до затвердженого Положення про польове управління військами всі розпорядження командуючого арміями виконувалися у межах підпорядкованого йому району всіма органами влади й місцевого самоврядування. Він мав право відсторонити від виконання обов'язків будь-якого чиновника⁴.

У регіонах, де оголосили воєнний стан, юрисдикції військових судів підлягали військові та цивільні. Цивільні: за «бунт проти верховної влади чи зраду», навмисний підпал, знищення чи пошкодження військового майна, навмисне знищення чи пошкодження на театрі воєнних дій водопроводів, мостів, тощо, нанесення важких тілесних ушкоджень службовцям, пошкодження засобів зв'язку, залізничних колій, залізничного транспорту, збройний опір військовому патрулю, військовим або поліцейським, за вбивство вартового, патрульного чи поліцейського» тощо⁵.

Таким чином, з самого початку війни на Волині було введено у дію закони воєнного часу, а військові отримали значні повноваження.

¹ Держархів Житомирської області Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Манифести царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 года. Арк. 27.

² Там само. Арк. 26.

³ Жизнь Волыни 1914. 20 июля. № 184. С. 2.

⁴ Приказ главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта. 23 июля 1914 г. № 1. г. Киев // Жизнь Волыни. 1914. 29 июля. № 192. С. 1.

⁵ Там само. С. 1.

Під час Першої світової війни замість того, щоб шукати порозуміння з представниками інших етногруп, які проживали у регіоні, «союзники» навпаки – посилили антисемітську, антипольську та антинімецьку пропаганду, що й було відображено на сторінках їхніх пресових органів.

В одній із статей вони звинувачували єврейську пресу в тому, що та інформувала про іудеїв, повних кавалерів Георгіївського хреста і тих, хто, будучи пораненим, потрапив у полон, і що ця інформація, відповідно до позиції «союзників», не «відповідала дійсності»⁶. Чорносотенці навпаки акцентували увагу на тому, що багато євреїв взагалі намагалися уникнути мобілізації і їх розшукували за ухиляння від служби⁷.

Отже, сподіваючись на швидку перемогу на початку Першої світової війни, чорносотенці звинувачували іудеїв у тому, що їхня преса фальсифікувала інформацію про тих євреїв, які брали участь у бойових діях і були удостоєні нагород. Не наводячи жодного вагомого аргументу, вони висували іудеям звинувачення у тому, що останні не лише ухилялися від мобілізації, а підтримували німецькі війська.

Волинські чорносотенці констатували, що Київ євреями та німцями «був колонізований значно більше, ніж Волинь», що вони домінували у багатьох банках. Значна кількість великих підприємств також була в їхній власності, зокрема, правління «Київського електричного товариства» знаходилося у Франкфурті-на-Майні⁸.

Окремо зверталася увага на те, що кайзер Вільгельм видав розпорядження про виділення соціалістам значних сум із державного бюджету для активізації «антиурядової агітації у ворожих державах». Неподалік від столиці затримали соціалістів-євреїв, які планували «дії проти російського уряду», а саме: розпускали чутки про поразки армії, намагалися посіяти зневіру й паніку.

⁶ Подлинные еврейские герои // Почаевский листок. 1914. 17 октября. № 30. С. 17-18.

⁷ Патриотизм жидов // Почаевский листок. 1914. 17 октября. № 30. С. 18.

⁸ Жидонемецкий Киев // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 5. С. 14-15.

Чорносотенці наголошували на тому, що «іуди-зрадники й допомагали німцям здобути перемогу»⁹.

Враховуючи зростання цін на товари першої необхідності та продукти, що значною мірою було зумовлено діяльністю армійських інтендантів, відсутністю регулярних підвезень, оскільки передусім забезпечувалися потреби армії, чорносотенці голосливо звинувачували у цьому місцевих євреїв. В одній із статей присвячених цьому питанню стверджувалося, що у Берестечку вели дві війни: одну з Німеччиною, а іншу, всередині країни, з торговцями-євреями. Останні підняли ціни на товари першої необхідності, окрім цього, щоденно вивозили до Галичини 1 500 пудів зерна, яке «невідомо куди дівалося». Чорносотенці не виключали продажу зерна ворожій армії, обґрунтовуючи свою позицію тим, що один селянин знайшов «цілу скирту мішків з мукою, підготовлену для австрійців». Але будь-яких доказів співпраці місцевих євреїв з австро-угорською армією наведено не було¹⁰.

У «смузі осілості» серед населення поширювалася інформація про «благородство і патріотизм євреїв». Хоча саме вони, за твердженням чорносотенців, відіграли ключову роль у різкому зростанні цін на продукти і товари, зникненні срібних монет. «Союзники» не втомлювалися повторювати, що в магазинах, власниками яких були євреї, зникли гас, сірники, цукор, мило тощо, але якщо покупець платив на 50-60 % понад встановлену таксу, «все відразу ж з'являлося». Вони переконували, що на догоду євреям майже щоденно підвищували ціни¹¹. Лише коли генерал-губернатор видав обов'язкову постанову, погрожуючи виселенням, великим штрафом, заборонаю займатися торгівлею, срібні монети відразу з'явилися у великій кількості у всіх магазинах. Потрібно бути взагалі сліпим, щоб не зрозуміти, яку роль відіграли євреї у кризі срібних монет¹².

⁹ Скубачевский П. Иуды-предатели // Почаевский листок. 1914. 7 декабря. № 39-40. С. 12-13.

¹⁰ Берестечские Шлемки и Ички // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. С. 17-18.

¹¹ Прометеев А. Опять еврейский вопрос // Жизнь Волыни. 1916. 19 марта. № 78. С. 1.

¹² Там само. С. 1

Під час евакуації, заявляли чорносотенці, євреї зловтішалися, адже «що для росіянина – горе, те для єврея – радість». Вони, мовляв не жаліли «ні російської честі, ні російських грошей, ні загублених російських життів, ні російських територій». Їм все одно – під чією владою перебувати, аби було більше грошей, дозволяли торгувати і наживатися, та були об'єкти для експлуатації¹³.

Цих реальних і потенційних зрадників, обурювалися чорносотенці, захищали їх російські друзі, вимагаючи від уряду пояснень щодо отримання губернаторами, градоначальниками, губернськими жандармськими управліннями «таємного циркуляру про необхідність вжиття заходів проти єврейських підпільних організацій і революційної пропаганди, проти злочинної агітації у військах та великих промислових і заводських центрах, підбурювання до страйків, проти штучного подорожчання товарів першої необхідності і зникнення з обігу дзвінкої монети, проти спроб євреїв вселити недовіру до російських грошей і російських кредитних установ» тощо. Чому опозиція, задавалося питання, звинувачувала уряд у цькуванні євреїв та нацькуванні на них росіян. «Очевидно, собака закопана в іншому місці. Опозиції просто хочеться заборонити російському уряду вживати навіть оборонних заходів проти євреїв»¹⁴.

Новий Устав про військову повинність, «значно збільшив контингент призовників», зменшивши кількість різноманітних пільг. До цього багато жителів, користуючись ними, уникали служби. Недобір призовників, стверджували «союзники», повністю «лягає на іногородців», так, серед євреїв він був у «чотирнадцять разів більшим», ніж серед інших етнічних груп. Сповідуючи «непримиренну ворожість до російської державності», запевнялося в одній публікації, євреї були поганими солдатами, через що поставили питання про заміну для них служби «грошовим еквівалентом»¹⁵.

¹³ Там само. С. 1-2.

¹⁴ Там само. С. 2.

¹⁵ Вольнец А. Иногородское «равноправие» // Жизнь Волыни. 1913. 11 июня. № 144. С. 1.

«Союзники» протидіяли отриманню євреями рівних прав із росіянами за участь у боях, вважаючи, що рівноправ'я, якого бажали іудеї, стало б «поневоленням російського народу»¹⁶.

Традиційним, як і в попередні роки, було звинувачення євреїв у лихварстві, адже значна частина жителів регіону брали у них позики під лихварські відсотки. Негативно ставилися до того, що євреї мали змогу конкурувати з росіянами під час придбання майна у межах імперії¹⁷.

У листопаді 1915 р. на нараді керівництва «Союзу» були прийняті постанови, в яких наголошувалося, що війна мала закінчитися лише після перемоги Росії та зобов'язали уряд зміцнювати армію. Традиційно виступили проти скасування обмежень для євреїв, вважаючи, що саме євреї воювали «проти Росії в союзі з Німеччиною»¹⁸.

Російські праві та ультраправі виправдовували катастрофічні невдачі на фронті «підривною діяльністю іногородців». У Державній думі «союзники» всі негаразди внутрішнього життя імперії обґрунтовували «підступали юдейського населення, поляків, німців» (Ресент, О. & Сердюк, О., 2021, с. 88).

Таким чином, чорносотенці у традиційному для них дусі звинувачували євреїв у всіх негараздах, що відбувалися в імперії, включаючи й невдачі на фронті. Аргументами, якими вони оперували, було безпідставне завищення цін на продукти, відмова від служби в армії. Одночасно з цим вони звинувачували євреїв у підтримці Німеччини, хоча жодного вагомого факту так і не було наведено.

Чорносотенці у контексті внутрішньої політики імперії під час Першої світової війни значну увагу приділяли веденню пропагандистської кампанії проти Німеччини та Австро-Угорщини, звинувачуючи їхні війська у всіляких «злочинах» проти цивільного населення, військових тощо. Паралельно з цим вони активізували кампанію проти німецьких аграрних колоністів, які проживали на Волині, безпідставно звинувачуючи їх у співпраці з німецькою

¹⁶ Де-Витте Е. Равноправие жидов // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 10.

¹⁷ Глилка С. Талмудистские приёмы // Почаевский листок. 1915. 23 апреля. № 16. С. 11.

¹⁸ Постановления совещания правых // Жизнь Волыни. 1915. 30 ноября. № 329. С. 1.

владою, мирному «завоюванні» Росії, розповсюдженні протестантизму, а значить і протидії РПЦ.

«Союзники» зосереджували увагу на тому, що йшла боротьба «культурної Європи з німецькою небезпекою». Мовляв німецькі військові знущалися над мирними жителями, добивали поранених, катували полонених, а війна – це боротьба добра проти зла, «світла проти темряви», «християнства проти антихриста»¹⁹, що війна з тевтонами у результаті принесе користь, лише відродить слов'янство. Потрібно було використовувати всі засоби задля досягнення перемоги²⁰.

На сторінках своїх пресових органів чорносотенці наголошували на тому, що угорські та німецькі військові регулярно здійснювали наругу над російськими полоненими, у тому числі й сестрами милосердя. Так, Головне управління Червоного хреста отримало копії свідчень солдатів, які стали свідками «знущання угорських солдатів над сестрою милосердя». А саме: у Галичині на галявині лісу 10 солдатів і 1 офіцер мадяри кидали кинджали у голу дівчину, яку прив'язали до дерева. З одного «ока стирчав кинджал, а один із солдатів натирав сіллю рани дівчини», а поряд лежав одяг сестри милосердя з червоним хрестом²¹.

Звірства тевтонів проти населення, за задумом чорносотенців, мали переконати цивільне населення в тому, що «дикуни-варвари ще живуть в Європі». Місія ж імперії щодо «тевтонів та швабо-мадярів, долю яких вона тримала у своїх руках», полягала у тому, що мало здійснитися «божественне правосуддя»²².

15 вересня 1914 р. на засіданні Синоду РПЦ розглянули ситуацію в Холмській єпархії після її звільнення від німецьких військ. Частина храмів була зруйнована та пограбована, деякі залишилися неушкодженими. Стверджували,

¹⁹Борьба за добро // Волинския епархиальныя ведомости. Часть неофициальная. 1916. 27 октября. № 44-й. С. 322-323.

²⁰ Щукін В. Значение настоящей войны для России // Почаевский листок. 1914. 10 октября. № 29. С. 1-3.

²¹ Распятие сестры милосердия мадярами // Волинския епархиальныя ведомости. Часть неофициальная. 1916. 7 января. № 2-й. С. 3.

²² Успенский В. Мировая миссия России // Почаевский листок. 1914. 21 декабря. № 53. С. 2-4.

що найбільшу жорстокість виявляли угорські полки. Окремі села були спалені разом з незібраним врожаєм, а багатьох жителів примусово вивезли до Австрії; серед постраждалих були священники та члени їхніх родин²³.

На переконання чорносотенців до військовополонених російська влада ставилася добре. Натомість німецька до російських військовополонених ставилася погано. Непоодинокими були випадки знущань та страт. Не допускаючи жорстокого ставлення до військовополонених, вони також зобов'язані до них «відноситися по-людськи, а не по-варварські», – писалося в черговій статті²⁴.

У зверненні до жителів регіону інформувалося про можливість вислати посилки та грошові перекази військовополоненим російської армії в Німеччину та Австро-Угорщину. При цьому зверталася увага на те, що військовополоненим доцільно вислати продукти харчування та товари першої необхідності, адже вони у Німеччині та Австро-Угорщині не мали можливості їх купувати²⁵.

Таким чином, пресові органи чорносотенців та РПЦ, розповсюджуючи неправдиву інформацію про ставлення військових Німеччини та Австро-Угорщини, іншою статтею спростовували цю інформацію.

Аналізуючи ситуацію в імперії після початку Першої світової війни, чорносотенці намагались обґрунтувати величезне патріотичне піднесення, до якого доєдналися й «інославці». Остеронь, на їх думку, трималися тільки протестанти. Адже «передбачливі німці створили» в імперії якщо не армію, то принаймні «сильний загін союзників, можливо, несвідомих, серед чистокровних росіян». Окремі відмовлялися брати в руки зброю через релігійні мотиви. З цим потрібно було вести боротьбу, адже німецькі сектантські

²³ Ужасы Австрийского нашествия на Холмщину // Почаевский листок. 1914.10 октября. № 29. С. 10-11.

²⁴ Р-ъ А. Око за око // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 5. С. 13.

²⁵ От отдела помощи военно-пленным при Главном Комитете Всероссийского Земского Союза // Волинския епархиальныя ведомости. 1916. 26-го мая. № 22. С. 3.

організації переслідували «під виглядом релігійних – антидержавні політичні цілі»²⁶.

Проводячи цілеспрямовану антипротестантську кампанію, «союзники» вважали, що діяльність протестантів під час війни спрямовувалася на «мирне завоювання Росії». Засліплені чи підкуплені штундисти «продовжували свою зрадницьку роботу». Вони підбурювали жителів проти «ревних православних пастирів», писали на них скарги в Єпархіальне управління. Також підбурювали парафіян не платити за треби й взагалі «всіляко їх налаштовували проти парафіяльних священників»²⁷.

Порівнюючи німців з татарськими завойовниками, чорносотенці стверджували, що вони були «набагато гіршими за татар». На перший погляд пристойні, але нахабніші та безжальніші, облесливі, вміли прикидатися, хитрувати та вводити в оману своїх ворогів, тому перед кривавими насильниками часто відчинялися двері. «Жорстоке, звіряче ставлення до поранених, полонених і мирного населення» воюючих з ними держав шокувало весь цивілізований світ. Він не міг ніяк збагнути, як «зміг культурний християнський народ так забути заповіді своєї релігії»²⁸.

Отже, як бачимо чорносотенці звинувачували німців у «звірячому» ставленні до військовополонених. Стверджували також, що протестанти, які були «підкуплені» німецькою владою протидіяли православним. Однак жодного аргументу окрім голослівних звинувачень наведено не було.

В одній із статей, з посиланням на німецькі газети, стверджувалося, що протестантські єпископи у Шлезвігу провели молебень і просили «Бога, щоб Він направив німецькі міни» для потоплення всіх без винятку пароплавів, включаючи й американські. Потопленими мали бути всі без винятку пароплави, незалежно від того чи були на них беззбройні жінки та діти, достатньо було того, що вони везли вантаж для ворогів Німеччини. Молитва закінчувалася

²⁶ Коренев А. Война штунда // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. № 5. С. 2-5.

²⁷ Вольнская штунда и её связь с Германией // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. № 5. С. 5-6.

²⁸ Немечество хуже татарщины или тевтоны наших дней // Почаевский листок. 1914. 10 октября. № 29. С. 13-15.

проханням, щоб Німеччина могла послати «сотню цепелінів і зруйнувати Лондон» що було б величезною радістю для всієї Німеччини²⁹.

У своїй цілеспрямованій антинімецькій пропаганді під час Першої світової війни не могли оминати Волинь. У регіоні напередодні війни проживало близько 200 тисяч німецьких аграрних колоністів. Виходячи з цього, чорносотенні пропагандисти робили все можливе, щоб дискредитувати їх в очах широких верств населення колоністів.

З цього приводу в одній із публікацій увага фокусувалася на тому, що до війни не було жодної правої газети, яка не «писала б про засилля жидів». Після початку війни преса почала писати «про засилля німців». Адже одна частина влади «в руках у жидів, а інша в руках німців, чи те, що раніше вважалося жидівським виявилось німецьким?» – запитувалося у статті. Цифри свідчили про зростання німецької колонізації у Волинській губернії, де німці щорічно купували землю. Так, станом на 1909 р. вони мали 170,4 тис. дес. у приватній власності й понад 180,2 тис. орендували, у 1910 р. придбали понад 12,1 тис. десятин, за перше півріччя 1911 р. ще понад 5,2 тис. десятин. Напередодні війни вони мали у своєму розпорядженні понад 400 тисяч десятин власної й орендної землі. Враховуючи, що в їхніх сім'ях було багато дітей, вони з часом могли заповнити весь край³⁰.

У німецьких колоніях працювало багато місцевих жителів, яким платили: робітнику 100 крб. на рік, робітниці – 70 крб. Суть німецької культури полягала в тому, що вони наживалися, скуповували землі та худобу. Це відбувалося поступово, непомітно, згодом перетворилося у «державне питання», а війна стала поштовхом, щоб його вирішити. Більше не можна було допускати, щоб у державі існувала окрема держава. Щоб чужі, зовсім чужі були багатими й продовжували збагачуватися, а свої залишалися бідними й «продовжували бідніти». Потрібно було щось придумати й «щось цьому протиставити»³¹.

²⁹ Протестантские молитвы // Волинския епархиальныя ведомости. 1916. 26-го мая. № 22. С. 3.

³⁰ Де-Витте Е. Недоразумение // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 8-9.

³¹ Р. О. Немецкие колонии // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 6-8.

Отже, як бачимо, на сторінках своїх пресових органів «союзники» звинувачували німецьких колоністів Волині у тому, що вони збагачувалися за рахунок місцевого населення, а як аргумент наводили динаміку зростання їхніх землеволодінь.

У циклі антинімецьких статей стверджувалося, що під час війни налякані німецькі колоністи втратили впевненість у тому, що у Південному краї й далі зможуть існувати «маленькі німецькі держави». Негативно оцінювався той факт, що в колоніях спілкувалися виключно німецькою мовою. Понад сто років тому вони приїжджали для «безкровного завоювання краю, планувалося одне, а вийшло по-іншому». Під час війни найбагатші німецькі колоністи жертвували гроші на «народні потреби», передавали поламані дитячі ліжка для військових лазаретів³².

«Союзники» стверджували, що німецька мова була шкідливою, що це – головне зло колоністів та протестантів. Як варіант вирішення проблеми пропонувалося «вигнати їх як німців»³³.

Вважаючи, що всі ключові посади мали обіймати виключно росіяни, чорносотенна преса обурювалася тим, що Житомирське відділення Червоного Хреста очолила не росіянка княгиня Шаховська, а німкеня Зефферман - сестра «всесильного, всемогутнього члена земської управи» та очільника волинських німців. Вони брали активну участь у земських виборах, що створювало можливості для обрання гласних не росіян у різних повітах. Колоністи чітко виконували приписи своїх очільників. Завдяки цьому у Житомирському, Рівненському та Луцькому повітах важливу роль відігравали Арндти. Ще у 1911 р. губернатор Кутайсов попередив Арндта, що буде вживати відповідні заходи у випадку обрання в земство німецької більшості. Тому вибори «пройшли пристойно». Однак німецькі ставленики колоністів відстоювали їхні інтереси не гірше самих колоністів³⁴.

³² Р. О. Немецкие колонии // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 6. С. 8-10.

³³ Ещё несколько слов о языке // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 10.

³⁴ В запыленной Волини // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 9-10.

Таким чином, чорносотенці вважали, що в імперії необхідно викоринити з використання німецьку мову. Натомість керівництво організацією, що надавала допомогу пораненим, німкеню вважали неприпустимим. Відповідно до їхньої позиції її обов'язково мала очолювати лише росіянка.

Після звільнення у 1916 р. частини повітів Волинської губернії від австро-угорських і німецьких військ на сторінках пресових органів регіону було надруковано низку статей про руйнування та знищення низки православних храмів під час війни. У зв'язку з цим Волинський і Житомирський архієпископ Євлогій звернувся до Консисторії з вимогою про негайне повернення евакуйованих священників Дубенського, Луцького та Кременецького повітів. Всім їм було призначено додаткове фінансове утримання. Тих, хто не повернеться, мали звільнити. Священники мали поінформувати, скільки залишилося парафіян, в якому стані перебували церкви та церковно-парафіяльні школи. Їх зобов'язали якомога швидше відновити богослужіння³⁵.

Значна увага відводилася інформуванню про осквернення ворожими військами православних храмів. Коли російські війська відбили с. Подубісси Ковенської губернії, надзвичайна слідча комісія виявила руйнування православного храму, а саме: було зірвано зі стін ікони, які розкололи й розкидали по підлозі, хоругви. Церковні книги були розкидані, серед них лежали недопалки, ризи порвані, частина з них слугувала підстилками для коней³⁶.

У Волинській губернії, як прикордонній, п'ять повітів стали театром воєнних дій з самого початку війни; два з них (Ковельський і Володимир-Волинський) станом на осінь 1916 р. залишалися окупованими німецькими та австро-угорськими військами. Через це підводити остаточні підсумки про

³⁵ Копия предложения Его Преосвященства Высокопреосвященнейшего Евлогия Архиепископа Волынского и Житомирского от 1 июня сего года духовной консистории // Волынския епархиальныя ведомости. 1916. 9-го июня № 23-24. С. 217.

³⁶ Осквернение немцами православного храма // Волынския епархиальныя ведомости. Часть официальная. 1916. 12-го мая. № 19-20. С. 3.

руйнування храмів було передчасно. У звільнених повітах Волинської губернії постраждало 200 храмів³⁷.

Таким чином, керівництво Волинської єпархії зобов'язало всіх евакуйованих священників після звільнення їхніх парафій негайно повернутися до виконання ними їхніх обов'язків. Окремо зверталася увага на навмисне пошкодження культових споруд ворожими військами.

У циклі публікацій було наведено детальний опис знищених і пошкоджених православних храмів у звільнених повітах Волині, який розпочинався з Почаївської Лаври. Цей опис складався з доповіді завідуючого діловодством по збору військово-історичних документів 9-ї армії капітана Ефенбаха від 8 червня 1916 р. Щоправда частину монастирських цінностей і монахів було евакуйовано у 1915 р.³⁸

Комісія, яка прибула до Почаєва разом з Кременецьким єпископом Діонісієм і скарбником Почаївської Лаври ієромонахом Германом проводила детальний огляд храмів та приміщень. Було констатовано, що у Головному великому Успенському Соборі все було на місці, лише образ ікони Почаївської Божої Матері (копія) був винесений з олтаря й поставлений перед «царськими вратами, де був влаштований католицький олтар» У соборі під час окупації здійснювалося богослужіння ксьондзом. У храмі було чисто. У ризницю було знесено у розібраному вигляді кілька іконостасів з інших церков. Бібліотека й архів, які знаходилися над олтарем, були цілими, однак при первинному огляді встановили відсутність частини книг на латинській, грецькій та німецькій мовах. Малий Новий Троїцький Собор був зачинений, щоб до нього потрапити, довелося зламати замок. У храмі було чисто, однак із Царських врат було вийнято «сім ікон стародавнього письма», вийнято також ікону «Таємна вечеря», а з великого панікадила було знято всі підсвічники й прикраси. У

³⁷ По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Волынской губернии // Волынския епархиальныя ведомости. Часть неофициальная. 1916. 1-го декабря. № 48-49. С.364-365.

³⁸ По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Волынской губернии // Волынския епархиальныя ведомости. Часть неофициальная. 1916. 7-го декабря. №50-й. С. 373-375.

Трапезній церкві св. великомучениці Варвари австрійськими військовими було влаштовано кінематограф³⁹.

Іконостас з царськими вратами був знятий зі свого місця й перенесений у протилежний бік. У церкві справа, де було вікно, був прорубаний вхід, очевидно для «нижніх чинів». На дзвіниці обладнали спостережний пункт. У Печерній церкві св. Іова була казарма для солдатів, проте святині залишилися неушкодженими. На нижньому поверсі архієрейського будинку знаходилася церква св. Петра і Павла, де влаштовували ресторан. Лише частина її іконостасу й царські врата знаходилися в ризниці Успенського собору. На стінах були намальовані картинки доволі «грайливого змісту», а все приміщення було заставлено столиками. На підлозі валялася велика кількість пляшок з-під шампанського, вин, лікеру, всюди бруд й «безперечні докази пияцтва й розгулу». У дворі Лаври знаходилася Нова церква, в якій вийняли декілька ікон, а в самому храмі спали солдати, Домову церкву перетворили у казарму, а іконостас у ній зруйнували⁴⁰.

Окремо констатувалося, що місце, де знаходилася «стопа Почаївської богоматері», було піддане нарузі з боку ворожих військових. Згідно з поясненнями архімандрита Віталія, який був у полоні, австрійські військові вимагали, щоб він показав їм місце, де вона знаходилася. Напередодні ворожого наступу це місце було «надійно приховано, але знущання змусили старця архімандрита його показати». Ворожі солдати розкопали це шановане православними святилище, насміхалися «над струменями святої води, які точилися на місці стопи Богородиці» й наприкінці «сміттям завалили отвір стопи, блюзнірськи вирікаючи глузливі слова над шанованою святинею». Вони також викрали ряд ікон і дозволили ксьондзу проводити у ньому ~~проводити~~ свої богослужіння⁴¹.

³⁹ Там само. С. 373-375.

⁴⁰ Там само. С. 373-375.

⁴¹ По епархии. Поруганная святыня (из дневника настоятеля Почаевской Лавры) // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1916. 10-го ноября. № 45-46-й. С. 341.

З трьох звільнених влітку 1916 р. повітів губернії лише Кременецький не був повністю окупований, тому у ньому було найменше руйнувань храмів. Однак у с. Старий Тараж дерев'яна церква була розбита чотирма снарядами, знищений був іконостас. Село Борщівка було зруйноване повністю, церква напівзруйнована, весь цвинтар поритий окопами. Під церквою у підвалі було влаштовано приміщення для офіцерів, церкву у с. Ледухів осквернили мадяри. Хоча іконостас і був на місці, але ікони в ньому були вирізані, деякі пробиті кулями, церковне начиння розбите хоругви порізано. Постраждала й церква у с. Крутневе: під час боїв у неї потрапили снаряди, а інша частина церкви була зруйнована військовими, церковне начиння було викинуте й знаходилося серед сміття⁴².

У донесеннях благочинних із звільнених повітів Волинської губернії, надісланих у Волинську Духовну консисторію, було вміщено значний обсяг інформації про випробування під час війни. Ці донесення надають цінний статистичний матеріал про збитки завдані православним парафіям. Повністю було спалено 25 храмів у селах Луцького повіту, пошкоджено у 16, пограбовано у 6. У Дубенському повністю спалено церкви у 24 селах, у 7 зруйновано чи розібрано на будівництво оборонних укріплень, пограбовано у 6. У Кременецькому повіті спалено церкви у 8 селах, розібрано у 2-х, у 13 пошкоджено й пограбовано у 2-х. Наругу над святинями розмежовували на дві групи: перша «більш чиста» – це перетворення храму на шпиталь чи перев'язочний пункт, зняття з місця «св. Престолу, знищення церковних іконостасів, зняття з хрестів розп'ять, з св. Євангелій образочків й тому подібні діяння», друга – це перетворення храмів у стайні, лазні, склади, бійні, місця розваг тощо. Загалом у трьох повітах, включаючи й повітові міста, було спалено 57 церков, пограбовано 14, зруйновано 13, пошкоджено – 14,

⁴² По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Волынской губернии // Волынския епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1916. 21-го декабря. № 51-52-й. С. 389.

зганьблено – 75. В цілому постраждало 200 храмів. Враховуючи що збитки встановлювалися, ці цифри не були остаточними⁴³.

Окрема увага зверталася на руйнування, що були завдані німецькими військами під Берестечком, де знаходився Свято-Георгіївський скит. Покрівля храму та його стіни були розбиті осколками снарядів та куль. На хорах храму-пам'ятника функціонував ворожий спостережний пункт. Залишені церковні обладунки були знайдені розірваними в окопах чи на нарах, де спали солдати. Деякі обладунки були знайдені у стайні, що розташовувалася у козацькій гробниці, ними накривали коней. В підземній П'ятницькій церкві була ворожа казарма. Для нар солдати використовували кришки святих престолів і жертovníків, ікони й іконостаси Верхньої Борисоглібської церкви⁴⁴.

Таким чином, публікації низки статей про знищення німецькими та австро-угорськими військами православних храмів в окупованих ними повітах Волині мали викликати ненависть до ворогів, насамперед німецьких колоністів, значна частина яких, незважаючи на проведену імперською владою наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. депортацію, залишалася проживати у регіоні.

Отже, під час Першої світової війни чорносотенці продовжували діяльність, спрямовану на дискредитацію інших етногруп, які проживали у досліджуваній період на Волині. Насамперед це стосувалося євреїв та німецьких колоністів. Враховуючи ситуацію, що склалася в імперії під час Першої світової війни, «союзники» звинувачували євреїв у штучному піднятті цін на товари першої необхідності, униканні мобілізації та співпраці з німецькою владою. Але жодного вагомого аргументу ними так і не було наведено. Щодо німецьких аграрних колоністів, то ситуація для них ускладнювалася тим, що імперія перебувала у стані війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Публікації про наругу над військовополоненими, знущання над медсестрами з боку німецьких та австро-угорських військових, на думку ідеологів організації, мали викликати ненависть до представників цих етнічних

⁴³ Антонович П. По епархии. Страшные цифры // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1916. 17-го ноября. № 47-й. С. 351-352.

⁴⁴ Кошунства немцев // Волинские епархиальные ведомости. 1916. 20-го октября. № 43-й. С. 3.

груп. Після звільнення частини окупованих повітів регіону, друкувалися статті, в яких увага акцентувалася на оскверненні православних храмів, їх свідомому руйнуванні. Враховуючи тогочасну роль релігії у житті суспільства, це мало викликати у волинян ненависть до євреїв і німецьких колоністів. Така цілеспрямована і продумана діяльність чорносотенців і православного кліру на Волині мали чітко визначену й окреслену мету: штучно сформувати у суспільній свідомості негативний образ євреїв та німецьких колоністів. А це ще більше ускладнювало і так складні й суперечливі міжнаціональні взаємовідносини у поліетнічному волинському суспільстві.

Надтока, Г. (2017). Надтока Г. Участь Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку XX століття. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 1. С. 26-34.

Реєнт, О. & Сердюк, О. (2021) Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна *Краєзнавство*. 1-2. С. 82-90. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Цецик, Я. (2020). Цецик Я. Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Збірник наукових праць*. Вип.33. Вінниця, 2020. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>

Nadtoka, H. (2017) Nadтока H. Uchast Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v diialnosti rosiiskyykh chornosotennykh orhanizatsii na ukrainskykh zemliakh na pochatku XX stolittia [Participation of the Russian Orthodox Church in the activities of Russian Black Hundred organizations in the Ukrainian lands in the early twentieth century]. *Kyivski istorychni studii. Naukovyi zhurnal*. 1. S. 26-34. [inUkrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Reient, O. & Serdiuk, O. (2021) Reient O., Serdiuk O. Chornosotennyi rukh u Rosiiskii imperii na pochatku XX st. ta u chasy Pershoi svitovoi viiny i Ukraina [The

black hundred movement in the Russian empire in the early twentieth century and during the First World War and Ukraine]. *Kraieznavstvo*. 1-2. S. 82-90 DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074> [in Ukrainian].

Tsetsik, Ya. (2020). Tsetsik Ya. Zarodzhennya ta pochatok diyalnosti chornosotentsiv na Volini [Origin and beginning of the Black Hundreds in Volhynia] *Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. Mihayla Kotsyubinskogo. Seriya : Istoriya. Zbirnik naukovih prats. Vip. 33.* Vinnitsya, 2020. 35–43. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>.

Мельничук Олег Анатолійович Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського oleh.melnychuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Тихончук Леся Хотіївна, доктор наук з державного управління, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування l.kh.tyhonchuk@nuwm.edu.ua

ORCID ID: 0000-0001-6807-8232

Цецик Ярослав Петрович Кандидат історичних наук доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національний університет водного господарства та природокористування (slavatsetsik@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Researcher ID :E-8054-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>)

Oleh A. Melnychuk. Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Tykhonchuk L. Kh. Doctor of Science in Public Administration Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity of the National University of Water Management and Nature Management

Yaroslav P. Tsetsyk, PhD in History, Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities, National University of Water and Environmental Engineering